

FRAZELOGIYA VA PAREMIOLOGIYADA XITOIY TOPONIMLARINING FUNKSIONAL MOHIYATI

Norbo'tayev Shahrux To'ra o'g'li

Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18082163>

Annotatsiya. Ushbu maqolada xitoy tili frazeologiyasi (成语学, 惯用语学) va paremiologiyasida (谚语学) toponimlarning lingvokulturologik, kognitiv va pragmatik funksiyalari keng ko'lamda tahlil qilinadi. Xitoy tili misolida toponimlarning geografik nom sifatidagi dastlabki vazifasidan chetga chiqib, tarixiy alluziya, madaniy kod, mintaqaviy stereotip, mental xarita elementi, konseptual dominanta va metaforik sema sifatida namoyon bo'lishi ilmiy asosda ochib beriladi. Tadqiqotda xitoy toponimlari asosida shakllanadigan "madaniy-geografik metafora", "markaz–chekka paradigmasi", "madaniy relyef", "tarixiy-kognitiv qatlam" kabi yangi konseptual modellarning frazeologik va paremiologik birliklar tarkibidagi roli hamda ularning milliy tafakkur, ijtimoiy me'yor va madaniy identitetni shakllantirish jarayonidagi o'rni ilk bor kompleks yondashuv asosida o'rganilgan. Maqola natijalari xitoy tilini lingvokulturologik aspektda o'rganishda, til–madaniyat munosabatlarini tahlil qilishda, shuningdek, frazeologik birliklar semantikasini kognitiv yondashuv asosida sharhlashda nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: xitoy frazeologiyasi, paremiologiya, toponim, lingvokulturologiya, madaniy-geografik metafora, mintaqaviy stereotip, tarixiy alluziya, mental xarita, kognitiv konsept, madaniy kod.

Xitoy tili frazeologiyasi va paremiologiyasida toponimlarning ishtiroki ushbu tilning lingvokulturologik tuzilmasini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Xitoy madaniyati o'zining qadimiyligi, geografik hududlari sonining ko'pligi, mintaqalar o'rtasidagi tarixiy-madaniy farqlar, sulolaviy davlatlar almashinuvi va turli etnografik qatlamlarning bir tizimda uyg'unlashganligi bilan ajralib turadi. Shu bois xitoy tilidagi toponimlar nafaqat hududiy nomning o'zi, balki o'tmishning madaniy signali, tarixiy xotiraning kodlashgan shakli, milliy xarakterning fragmenti, mental dunyoqarashning ramzi sifatida semantika markazida turadi. Ularning frazeologik va paremiologik birliklardagi ishtiroki tasodifiy emas, balki xitoy xalqi tafakkurida hududiy makonning ma'naviy qiymatga ega bo'lganligi bilan uzviy bog'liq.

Frazeologik birliklar tarkibiga kirgan toponimlar ko'pincha tarixiy alluziya vazifasini bajarib, shu hudud bilan bog'liq voqea, davr, shaxs yoki madaniy qatlamni faollashtiradi. Xitoy madaniyatida Yan, Zhao, Chu, Qin kabi qadimiy davlat nomlari zamonaviy xitoy tilida ham "jasurlik", "hiyla-nayrang", "qat'iyat", "harbiy ruh" kabi konnotatsiyalar bilan yashaydi. Bu jarayon semantik kengayish natijasida yuzaga kelib, toponimlar tarixiy reallikning lingvistik timsoliga aylanadi. Masalan, "燕赵多慷慨悲歌之士" degan iborada Yan va Zhao geografik hudud emas, balki shu yerda tarixda yashagan mard, qo'rqmas, shonparast jangchilar obrazining metaforik markazidir. Bu kabi toponimlar tarixiy xotirani jonlantirib, frazeologik birlikda yashirin assotsiatsiyalar tizimini yaratadi. Xitoy tilida kuzatiladigan yana bir murakkab jarayon – toponimlarning "madaniy-geografik metafora"ga aylanishidir.

Mazkur ilmiy tushuncha xitoy tilshunosligida keng qo'llanmaydi, biroq aynan xitoy frazeologiyasi buning mukammal namunasi. Jiangnan toponimi faqat daryo pasttekisliklari yoki iqlim emas, balki go'zallik, romantiklik, she'riylik, nafislik, musiqiylik, xotirjamlik konseptlari bilan semantik jihatdan bog'langan.

Shandong esa qadriyatparastlik, kuchlilik, qat'iyat va an'anaviylikni bildiruvchi madaniy makonga ega. Sichuan esa osoyishtalik, yumshoqlik, xotirjamlik kabi psixokultural xususiyatlarning markaziga aylangan. Bunday misollar xitoy tilida geografik nomlar semantik jihatdan "hududiy sifatga ko'chish" jarayonini o'tganini ko'rsatadi.

Toponimlar frazeologik birliklarda nafaqat metaforik, balki mintaqaviy stereotiplarni kodlovchi vosita hamdir. Xitoy jamiyatida har bir mintaq o'ziga xos temperament, mehnat turi, iqlim, tarixiy-madaniy dastur bilan ajralib turadi. Til bu farqlarni toponimlar orqali muhrlab qo'yadi. Tilshunoslikda buni "qadimiy mintaqaviy mental xarita" deb atash mumkin. Chunki xitoy tili nutqida Shandong ko'pincha kuchli, qat'iyatli odamlar vatani sifatida; Guangdong esa tadbirkorlik va ochiq savdo bozorlari bilan; Shanxi boylik va ko'chmanchi meros bilan; Xi'an esa qadimgi sivilizatsiya markazi bilan bog'lanadi. Frazeologik birliklarda bu stereotiplar yashirin baholovchi sema ko'rinishida ishlaydi.

Paremiologiyada toponimlar yanada murakkab ma'no qatlamiga ega bo'ladi. Xitoy maqollarida toponimlar mintaqaning iqlimi, tabiiy sharoiti, qishloq xo'jaligi, ezgu urf-odatlar yoki hayotiy donolikning geografik manbai sifatida qatnashadi. Masalan, Shimoliy Xitoyning keskin iqlimi bilan bog'liq maqollar chidamlilik, matonat, qattiqqo'llik tamoyillarini ifodalasa, janubiy Xitoyga oid maqollar yumshoqlik, mulohaza, baraka va bosiqlikni aks ettiradi. Bunday toponimlar orqali shakllangan maqollar xitoy jamiyatining hududiy tajriba asosida tizimlashtirilgan donoligini ko'rsatadi. Maqollarda poytaxt nomining mansab, hokimiyat, tartib va davlat ishlari bilan bog'langanligi esa xitoy ijtimoiy ongida "markaz – chekka" konseptining mavjudligini tasdiqlaydi. Poytaxtga borish – xizmat, ortga qaytish – insoniylik; bu xitoyning qadimiy ijtimoiy tafakkurida shakllangan normativ modelning til orqali ifodasidir.

Xitoy tilida toponimlar asosida "madaniy relyef" modeli ham shakllangan. Bu model har bir hududni faqat geografik joy emas, balki ma'naviy landshaft sifatida tasavvur qiladi. Jiangnan musiqiylik, poetiklik, bahoriy uyg'onish; Sichuan osoyishtalik, sabr; Shandong esa ma'rifat va kuchning tirik manzarasiga aylangan. Til bu relyefni frazeologik va paremiologik birliklar orqali doimiy ravishda qayta tiklaydi.

Xitoy tili frazeologiyasidagi toponimlar ko'pincha kognitiv makon sifatida ham ishlatiladi.

Ular xalqning tarixiy tajribasini kodlash, mintaqaviy ongni shakllantirish, ma'naviy qadriyatlarni joylashtirish va madaniy xotirani hududiy belgilar orqali saqlab qolish vazifasini bajaradi. Masalan, Qin va Chu nomlari ikki turli xarakter, ikki turli davlat madaniyatini esga soladi; Kunlun esa muqaddaslik, osmon bilan bog'liq mifologik makonning belgisi; Chang'an esa sivilizatsiya markazi, muvozanat va davlat barqarorligining timsoli sifatida ishlatiladi.

Shu tariqa, xitoy toponimlari frazeologiya va paremiologiya tizimida geografik nomning tor doirasidan chiqib, etnopsixologik obraz, madaniy kod, tarixiy xotira, stereotip modeli, kognitiv ramz va normativ xulq indikatoriga aylanadi. Bu ularning semantik salohiyatining nihoyatda kengligini ko'rsatadi. Xitoy xalqi uchun makon – bu nafaqat geografiya, balki ma'naviyat, tarix, kuch, fazilat, madhiyaviy timsollar va milliy identitetning tayanch ustunidir.

Til esa ushbu makonni semantik jihatdan qayta quradi va toponimlar orqali mazmunni avloddan avlodga yetkazadi. Frazelogik va paremiologik birliklar tarkibida toponimlarning ishtiroki xitoy tilining mental-kognitiv xaritasini tiklash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”. Toshkent, 2021.
2. Qodirova M. Xitoy frazeologiyasida madaniy kodlar. Toshkent: Fan nashriyoti, 2018.
3. Ashurov Sh. O‘rta Osiyo va Sharq tillarida onomastik birliklarning kognitiv tahlili. Samarqand, 2021.
4. Urinova X. Xitoy tilida toponimlarning lingvokulturologik tahlili. O‘zDJOKU ilmiy maqolalar to‘plami, 2022.
5. Zhang Hui. Spatial Metaphors in Chinese Idioms. Shanghai Foreign Language Press, 2020.
6. Kridalina L. Toponyms in Intercultural Semantics. Moscow Linguistic Journal, 2019